

Катерина Литвин
(Чернігів)

ДО ІСТОРІЇ МЕТОДИКИ ЗБИРАННЯ ТА ПУБЛІКАЦІЙ ЕТНОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті зосереджено увагу на висвітленні історії, методичних підходів, поглядів щодо фіксації науковцями та церковними діячами етнографічних матеріалів Чернігівщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Розглядаються питання систематизації, узагальнення та публікації на сторінках церковної періодики матеріалів, зібраних за допомогою спеціальних програм-запитальників.

Ключові слова: Чернігівщина ХІХ–ХХ ст., церковна періодика, програми зі збору етнографічних відомостей.

The basic accent focuses on revealing the history, methodological approaches and views of fixing ethnographic materials from Chernihiv region late XIX – early XX century by the researchers and church leaders, systematization and generalization of ethnographic data collected with the help of questionnaires published in church periodicals.

Keywords: Chernihiv region of the XIX–XX centuries, church periodicals, ethnographic records, questionnaires aimed to collect ethnographic data.

В статтє сосредоточено внимание на освещении истории, методических подходов, взглядов на фиксацию учеными и церковными деятелями этнографических материалов конца ХІХ – начала ХХ в. Рассматриваются вопросы систематизации, обобщения и публикации на страницах церковной периодики материалов, собранных с помощью специальных программ-вопросников.

Ключевые слова: Черниговщина ХІХ–ХХ вв., церковная периодика, программы по сбору этнографических материалов.

У становленні будь-якої науки значне місце посідає процес формування методики досліджень. В етнографії та близьких до неї суспільних дисциплін однією з найважливіших форм збирання матеріалу було анкетування. Його запровадження в дію відбулося на початку ХVІІІ ст. в Росії. Тоді розробкою анкет-програм займався історик В. Татищев (1686–1750) [13]. Першим в Україні таку програму розробив Ф. Туманський (1779) [15]. Дослідник своєю анкетною започаткував формування наукових засад методики українських етнографічних досліджень.

Цілеспрямоване історико-етнографічне дослідження Чернігівщини розпочав у середині ХVІІІ ст. історик О. Шафонський [16], а в середині ХІХ ст. на ниві краєзнавчих досліджень виділилася постать чернігівського архієпископа Філарета Гумілевського (1802–1866) [2]. Відомо, що останній займався краєзнавчими дослідженнями, результати яких викладав на сторінках неофіційної частини часопису

«Чернігівські єпархіальні відомості», заснованого у 1861 році.

Важливим етапом у розгортанні подальшого вивчення Чернігівського краю духовенством Чернігівської єпархії загальною і його етнографічних особливостей зокрема стала діяльність Чернігівської губернської вченої архівної комісії, яку було засновано 14 листопада 1896 року в період єпископства на чернігівській кафедрі Антонія (Соколова) [1]. Хоча формально новоутворена наукова установа не належала до єпархіальних установ, але вона об'єднала навколо себе місцевий єпископат єпархії, духовенство, викладачів духовних навчальних закладів та службовців церковних установ Чернігівщини з метою збору відомостей про пам'ятки давнини, збереження історичної спадщини.

Результати етнографічних, історичних та археологічних розвідок ентузіастами-аматори розміщували в періодичній пресі. Так, на сторінках офіційної урядової газети «Чернігівські губернські відомості» (1838–1918) були надруковані програми

А. Тулуба «Об изучении народного языка Черниговской губернии» [14], філолога І. Срезневського (1812–1880) [12] та фольклориста А. Метлинського [4].

Найбільша кількість етнографічних програм була вміщена в єпархіальному часопису «Чернігівські єпархіальні відомості». Однією з перших була надрукована «Программа для собирания сведений о древностях» (1898) [7]. Відповіді на її запитання передбачалося отримати до початку роботи XI Археологічного з'їзду в Києві (1899). Ця програма мала три відділи та шість приміток. Перший відділ «Первісні старожитності» налічував 19 запитань. Дослідників цікавили відомості про стоянки та знаряддя праці часів палеоліту, неоліту, кам'яного та бронзового віків. Були в переліку й запитання щодо збору даних про городища, кургани, окремі малюнки або письмові знаки, які збереглися на стінах печер. Другий відділ «Історичні старожитності» розпочинався із загального питання про історію парафіяльної церкви, а наступні 32 відповіді на запитання мали надати відомості про зруйновані стародавні церкви, цвинтарі, а також про те, «кого саме ховали в склепах церков?» [7, с. 476]. До цього відділу увійшли й питання суто етнографічного характеру, зокрема про старовинні розмальовані печі, духовні, струнні та ударні музичні інструменти, одяг, домашнє начиння. Відмінністю останнього відділу від попередніх стало виокремлення трьох суттєвих аспектів, які стосувалися питання церковної старовини, і на які, на думку укладачів, було варто звернути особливу увагу – це питання архітектури (церковної та монастирської), іконопису та металевих виробів священого характеру. Так, при вивченні іконопису пропонувалося спеціально дослідити відомі на той час школи іконопису, сюжети стінного розпису, сказання про чудотворні ікони; «по какому полю писаны изображения: по золотому, зеленому, красному или ореховому; гладкая ли дека в виде киота» [7, с. 477]. В одній з приміток автори програми наголошували на необхідності подачі інформації про предмети, «какие [...] могут быть высланы на время археологической выставки (в августе 1899 г.) и на каких условиях» [7, с. 479].

Проведення XII Археологічного з'їзду в Харкові (1902) стало потужним стимулом

для подальшого вивчення Лівобережної України. Етнографічні, як і археологічні, історичні та краєзнавчі дослідження розгорталися й на Чернігівщині. Організаційним комітетом з підготовки з'їзду в Харкові було розроблено ряд програм. Вони у вигляді брошур були розіслані по губерніях. На Чернігівщині, за рішенням членів Московського археологічного товариства, яке координувало підготовку до з'їзду, складання програм з урахуванням регіональних особливостей було доручено Ніжинському інституту князя Безбородька та історико-філологічному товариству при Інституті (1894–1918) [5].

Члени Ніжинського товариства для виконання доручення залучилися підтримкою поміщиків, земських начальників, священників, учителів, які у свою чергу мали розповсюджувати серед населення програми, «по которым имеют быть собираемы сведения и предметы для съезда» [5, с. 401]. Усі програми в 1900 році було опубліковано на сторінках «Чернігівських єпархіальних відомостей». Одна з них – «Программа для собирания этнографических предметов к выставке на съезде» (1900) [11] – розпочиналася переліком «попередніх зауважень» та рекомендацій. Так, упорядники програми наголошували на необхідності збору предметів, «какие еще сохранили черты архаического быта (напр., на каменные и деревянные оружия при железных) и на то, что отмечается художественным достоинством (напр., вышивки, писанки, резьба по дереву и пр.)» [11, с. 403], з поміткою, що всі ці перераховані предмети бажано представити в «натуральному» вигляді. Крім того, було звернуто увагу на те, що підтвердженням наданої інформації мали слугувати фотографії та малюнки. До того ж на малюнку необхідно було відмічати місцевість, назву предмета та надавати його опис. Сама предметна програма не нагадувала традиційну анкету, а була представлена у вигляді 20 тематичних блоків, зі вказівками пам'яток, які пропонувалося збирати. Серед них: меблі та посуд (скрині, повозки, прядки, музичні інструменти); усі предмети для добування вогню (кресало, каганець, щипці для сальних свічок, триноги та ін.); народна медицина; окремі тематичні блоки були присвячені землеробству, опису народних промислів та одягу, святковим предметам (пасхальні писанки, весільні фотографії та короваї тощо); пла-

ни, малюнки старовинних поміщицьких та міщанських будинків.

Наступна програма «Програма для собирання сведений по церковным древностям» (1900) [10] мала вигляд анкети й складалася із семи відділів. До першого відділу програми ввійшло 11 запитань. Серед них: загальні характеристики про місцевість, історію церкви і монастирів (якщо вони тут діяли) та цвинтарі. Другий відділ «Архітектура церковних та монастирських забудов» був побудований у вигляді рекомендацій – переліку того, що, на думку укладачів, варто було шукати невідкладно. Пропонувалося зробити історичну довідку про монастир або церкву, надати географічну й технічну характеристику останніх (з якого матеріалу побудовано), накреслити план фасаду церкви, описати внутрішні (стіни, аркасоли, голосники, підлогу, алтарь, горне місце, жертovníк, хори, склепи та ін.) і зовнішні (карнизи, ліхтарі, хрести, вікна, двері) прикраси стін. У третьому розділі дослідники рекомендували різноманітні способи збору даних про іконопис. Так, частина запитань була історико-теоретичного характеру й розрахована на отримання відомостей про перші церковні стінні розписи, походження та матеріал, на якому малювали стародавні ікони. Наступні три відділи програми були подані у вигляді рекомендацій, мета яких отримання інформації про металеві вироби священного характеру та церковне начиння ручної роботи. За змістовим наповненням виокремився відділ «Богослужбові книги», який складався з 13 запитань. Їх перелік засвідчує широке коло зацікавлень укладачів програми – це стародруки слов'янських видань південно-руських та закордонних типографій, історичні записи в книгах, рукописні євангелія та монастирські або церковні грамоти, акти, зроблені на пергаменті. Okремо ставилося таке питання: «Нет ли в этих изданиях гравюр на меди или дереве с монограммами или инициалами гравиров?» [10, с. 409].

Не менш цінною була розроблена членами Ніжинського товариства «Програма для собирання сведений по древностям историческим» (1900) [9], надрукована на сторінках єпархіального часопису. Вона складалася з 39 запитань, які були згруповані за хронологією. Автори пропонували надати загальні відомості про місце-

вість, провести дослідження руїн замків, старих цвинтарів, підземних ходів, зброї, встановити старі назви вулиць та музичних інструментів. Крім того, окремо наголошувалося на значенні збирання відомостей про рукописні церковні книги, історичні портрети XVII – першої половини XIX ст. та ін.

Програма підготовки до проведення XII Всеросійського археологічного з'їзду в Харкові (1902) передбачала й продовження етнографічних дослідів з питань розвитку художньої культури, народного мистецтва та вивчення церковних старожитностей [3, с. 104]. Оптимізувати роботу з подальшого етнографічного дослідження Чернігівщини були покликані спеціальні запитальники, підготовані спеціалістами та ентузіастами. Показово, що всі вони друкувалися на сторінках єпархіального часопису «Чернігівські єпархіальні відомості». Так, видання помістило дві етнографічні програми: «Програма для собирання писанок и сведений о них» (1900) [6] та «Програма для собирання сведений о кобзарях и лирниках» (1900) [8]. Остання мала особливе значення з огляду на те, що кількість народних співців і музикантів щороку скорочувалася. За словами укладачів програми, для «обследования в подробностях» [8, с. 418] було запропоновано виявити кількість кобзарів на певній місцевості, зібрати головні біографічні дані про них, відомості про те, коли втратили зір; хто вчив їх кобзарському мистецтву. Okремо ставилося питання про різницю між кобзарями та лірниками, яка простежувалася в змісті пісень, заробітку співців. Пропонувалося докладно зафіксувати їхній репертуар, зокрема в запитальнику називалися думи та богатирські пісні про Альошу Поповича, Самійла Кішку, Марусю Богуславку, пана Потоцького. У запитальнику містилося питання про виконання кобзарями пісні «Всякому городу нрав и права» на вірші Г. Сковороди. Спеціально наголошувалося на необхідності ретельно записувати «особенности выговора, всех темных слов и всех пояснений и замечаний певца» [8, с. 418].

Таким чином, періодичний єпархіальний друкований орган «Чернігівські єпархіальні відомості», започаткований чернігівським архієпископом Ф. Гумілевським і підтриманий духовенством, разом із «Чернігівськими губернськими відомостями» наприкінці XIX – на початку XX ст.

стали одним із центрів організації пошукової етнографічно-фольклорної роботи на Чернігівщині. Про це свідчить кількість програм етнографічного спрямування, опублікованих на їх сторінках. Саме завдяки запровадженню та публікації анкет-запитальників, які містили методичні поради щодо способів збору та фіксації матеріалів, місцевим ентузіастам – збирачам старовини, у тому числі й церковної, було запропоновано надійний інструментарій для їхніх подальших досліджень. Результатом проведеної роботи стало надзвичайне піднесення етнографічних досліджень, у ході яких вдалося зібрати відомості про етнографічні, церковні та історичні старожитності краю.

Література

1. Антоній (Соколов) єпископ Чернігівський та Ніжинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.orthodox.com.ua/findex.php?go=Pages&in=print&id=42/>. – Назва з екрана.
2. Коваленко О. Б. Архієпископ Філарет (Гумілевський) і розвиток історичного краєзнавства на Україні // Релігійна традиція в духовному відродженні України : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1992.
3. Ковпаненко Н. Г. Роль археологічних з'їздів останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України // Український історичний журнал. – 2008. – № 6.
4. Метлинский А. Л. О собирании, приведении в порядок, приготовлении к изданию и печати народных песен и других произведений народной словесности // Черниговские губернские ведомости. – 1953. – № 23. – С. 200–219.
5. От историко-филологического общества при институте князя Безбородько в Нежине // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 14.
6. Программа для собирания писанок и сведений о них // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 14. – С. 419–421.
7. Программа для собирания сведений о древностях // Черниговские епархиальные известия. – 1898. – № 11. – С. 469–479.
8. Программа для собирания сведений о кобзарях и лирниках // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 14. – С. 415–419.
9. Программа для собирания сведений по древностям историческим // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 14. – С. 410–412.
10. Программа для собирания сведений по церковным древностям // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 14. – С. 406–409.
11. Программа для собирания этнографических предметов к выставке на съезде // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 14. – С. 402–406.
12. Срезневский И. И. Программа для собирания образцов народного языка и словесности // Черниговские губернские ведомости. – 1952. – № 15. – Отд. II. – С. 153–155.
13. Татищев В. М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Татищев_Василь_Микитович. – Назва з екрана.
14. Тулуб А. Д. Об изучении народного языка Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1951. – № 21. – Отд. II. – С. 189–192.
15. Туманський Ф. Й. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tourcn.com.ua/publ/fedir_tumanski_etnograf_istorik/50_1_0_573. – Назва з екрана.
16. Шафонський О. Ф. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://Libkor.cg.ukrtel.net/index.php?id=6&sid=1&year=2010&rid=148>. – Назва з екрана.